

ABU YUSUF ASARLARINING FIQH ILMIGA OID MANBA SIFATIDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-43-47>

Abduqahhor Absattorovich Raxmonov

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Toshkent davlat tibbiyot universiteti Termiz filiali

Abu Yusuf VIII asrning so'nggi choragida yashagan islom olamidagi eng muhim shaxslaridan biridir. U islom ilm-fani ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkir bo'lib, fiqh ilmi maktablaridan biri bo'lgan hanafiylik mazhabining taraqqiy etishida uning xizmatlari katta hisoblanadi.

Abu Yusuf yashagan davr islom olamida Ummaviylar va ilk Abbosiylar boshqaruvi davri hisoblanadi. Xalifalikda notinchliklar bo'lsa-da, biroq islomiy bilimlar muhiti saqlanib qolgan edi. Abu Yusuf o'z davrining siyosiy, diniy, ilmiy, ijtimoiy va iqtisodiy muhiti mahsulidir. Shunga ko'ra, uning qarashlari aks ettirilgan fikrlar, muammo va takliflar uning ilmiy metodologiyasini anglatadi. Chunki uning hayotligida hali bir qancha sahobalar va tobe'inlarning mavjudligi ularning izidan yetishib chiqayotgan ulamolar uchun ilmlarni saqlab qolish imkoniyatini bergan. Mana shunday ulamolardan biri Abu Hanifa bo'lib, Abu Yusuf bu olimning eng yaxshi shogirdi hisoblanadi.

Abu Yusuf buyuk fiqhshunos olim va davlat arbobi bo'lgan. U Abu Hanifaning eng yaxshi shogirdi va uning izdoshi sifati ustozining vafotidan so'ng uning ishlarini davom ettirgan va hanafiylikning keng tarqalishiga munosib hissa qo'shgan. Yurtimiz odamlarining aksariyati hanafiy mazhabiga mansub ekanini hisobga olsak, hanafiy mazhabini keng targ'ib qilgan imom Abu Yusufning ilmiy merosi va uning fiqhiy qarashlari muhim sanaladi. Abu Yusuf nafaqat Abu Hanifaning eng zabardast shogirdi edi, balki u Abu Hanifa usulini amaliy hayotga tatbiq qiluvchi mazhab nazariyotchisi hamdir.

Abu Yusuf islom olamida ulkan davlat bo'lgan Abbosiylar xalifaligi davrida bosh qozi sifatida davlat boshqaruv tizimida faoliyat yuritgan. Abbosiy xalifalar Mahdiy, Hodiyy va Rashidlar davrida yuqoro lavozimlarda ishlagan. Ularning barchasi uni e'zozlagan. U xalifa Horun ar-Rashid davrida qozil-quzzot (bosh qozi) lavozimiga ko'tarilgan. U yuzga yaqin fiqhshunos shogirdlarni yetishtirdi. Abu Yusufning mana shunday yuksak fazilatlarini uning ilmiy merosini har tomonlama tadqiq etishni talab qiladi. Biroq uni bir maqola doirasida har tomonlama ochib berishning iloji yo'q. Shu bois maqolada u zotning hayoti, ijodi va ayrim fiqhiy qarashlariga to'xtalib o'tiladi.

Islom olamida Abu Yusuf nomi bilan mashhur bo'lgan, hanafiylik tariqatining asoschisi Abu Hanifaning shogirdi va izdoshi Yoqub Abu Yusuf ibn Ibrohim al-Ansoriy al-Kufiy hijriy 113 yil (milodiy 731 yil) Kufa shahrida tug'ilgan. [1.12]

Manbalarda zikr qilinishicha, u dastlab hadisshunoslik bilan shug'ullanib, har kuni muhaddislar bilan 50-60 ta hadisni o'rganar va boshqalarga o'qib berar edi. U Hishom ibn Urva, Ato ibn Soib, Abu Ishoq Shayboni va boshqalardan hadis rivoyat

qilgan. Ammo, u keyinchalik fiqh ilmini o‘rganishga qiziqib qoladi. Bunga, ehtimol, o‘sha vaqtdagi ijtimoiy-siyosiy holat ham sabab bo‘lgandir. Chunki, o‘sha davrda xalifalikdagi diniy-siyosiy muhit islom huquqshunosligida yangicha ilmlarga va olimlarga muhtoj bo‘la boshlaydi.

Abu Yusuf 13 yoshida Kufa shahri qozisi Abu Laylodan fiqhni o‘rgandi, oradan to‘qqiz yil o‘tgach Abu Hanifa dars halqasiga qo‘shildi. U Abu Hanifa vafotiga qadar u zot bilan birga qoldi.

Abu Yusuf dastlab hadis ilmi bilan shug‘ullangan bo‘lsada, Abu Hanifaga shogird bo‘lgach ra‘y va qiyos tarafdoriga aylandi, Abu Hanifaga ergashib, ba‘zan uning fikrlariga qarshi fikr bildirib buyuk fiqhshunos olim bo‘lib yetishdi. U endi fiqh ya‘ni islom huquqshunosligi bilan shug‘ullanar edi. U fiqhiy masalalarni yechishda dastlab Qur‘on Karim, keyin hadislariga murojaat etar, so‘ngra esa Abu Hanifa targ‘ib etgan ra‘y va qiyosga tayanar edi. Natijada xalq orasida uning obro‘yi oshib hamma uning oldiga keladigan bo‘ldi.

Abu Yusuf xalifa Mahdiy (775-785) davrida 783 yil Bag‘dod shahri qozisi sifatida faoliyatini davom ettirdi. Xalifa Horun ar-Rashid mamlakat qozil-quzzot (bosh qozi) lavozimi joriy etilib, bu vazifaga Abu Yusuf tayinlandi. [2.42]

Ma‘lumki, qozilik dastlab payg‘ambarimiz davrida joriy etilgan bo‘lib, u vaqtlarda qozilar kichik masalalarni, jumladan uy-xo‘jalik yumushlari, o‘zaro kelishmovchiliklar kabi ishlarni ko‘rib chiqardi. Odatda qozilarni xalifalarning o‘zlari maxsus joylarga tayinlagan. Ular kichik-kichik ishlarni ajrim qilish bilan birgalikda o‘sha yerdagi diniy hayotni bir maromda ushlab turgan. Lekin katta masalalarni, xususan odam o‘ldirish, yuqori lavozimli shaxsga suiqasd qilish kabilarga nisbatan xalifaning o‘zi xukm chiqargan. Abu Yusufga esa butun xalifalikdagi barcha qozilarni saylash va lavozimidan ozod etish, har qanday fiqhiy masalani yechish kabi huquqlar berildi. Bu holat xalifalikda hanafiylik mazhabining mustahkamlanishiga va uning keng tarqalishiga sabab bo‘ldi.

Abu Yusuf ilmiy faoliyatining avvalida hadis ilmiga yuzlangan. Abu Ishoq Shayboniy, Sulaymon at-Tamimiy, Yahyo ibn Said, al-A‘mash al-Ansoriy, Hishom ibn Urva, Ato ibn Soib, Muhammad ibn Ishoq ibn Yasir va Lays ibn Sa‘d kabi o‘z davrining yetuk muhaddislaridan saboq olgan.

Ahli hadis ko‘pincha ra‘y va qiyos tarafdorlarini yoqlamagan bo‘lsalar ham, ularning ko‘plari Abu Yusufga katta e‘tibor qaratib, uni maqtaganlar.

Abu Yusuf hijriy 182 yil (milodiy 798 yil) hayotdan ko‘z yumadi. Ibn an-Nadimning “al-Fixrist” asarida ta‘kidlanishcha, uning Yusuf ismli o‘g‘li bo‘lib, otasi vafotidan keyin uning ishlarini davom ettirgan va hijriy 192 yil vafot etgan. Abu Yusuf ba‘zi manbalarda 40 ta, ba‘zilarida 36 ta kitob yozgan deyiladi. [3.286]

Abu Yusuf tomonidan ko‘plab asar yozib qoldirilgan.

Abu Yusuf yozgan asarlar ichida eng mashhur va muhimi “Kitob al-xaroj” asaridir. U “solih kitobi” yoki “xiroj kitobi” deb tarjima qilinadi. Bu kitob Horun ar-Rashidning buyrug‘iga ko‘ra yozilgani asar muqaddimasida aytib o‘tilgan. “Kitob al-xaroj” asari islom tarixida davlat xarajatlarini mablag‘ bilan ta‘minlashda soliqning o‘rni va roli, soliq turlari, miqdori, ularni yig‘ish, to‘plash, jamiyat va davlat

ehtiyojlari uchun teng taqsimlash tartibi, fuqarolar va soliq yig‘uvchilarning huquq va majburiyatlari bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga soluvchi musulmon huquqshunosligi normalariga bag‘ishlangan asardir. Bundan tashqari, davlat boshqaruvi, xalifalik tarixi va an‘analari haqida qimmatli ma‘lumotlar keltirilgan. “Kitob al-xaroj” asari islom davlati hududi kengaygan davrda, turli o‘lkalardagi ayrim masalalar tufayli yuzaga kelgan muammolarni yechishga qaratilgan bo‘lib, Abu Yusuf uni hanafiy mazhabi huquqiy nazariyasiga tayangan holda, shuningdek eng ishonchli hadislar, sahobalarning aytgan so‘zlari, qo‘llagan usul va qoidalardan foydalanib yozgan va Horun ar-Rashidga taqdim etgan. “Kitob al-xaroj” asari undan keyin Yaxyo ibn Odam, Abu al-Abbos Muhammad Kotib, Abu al-Faraj Qudama ibn Ja‘far, Xasan ibn Ziyod, Nasr ibn Muso ar-Romiy tomonidan islom iqtisodiy tizimi va soliq masalalariga oid kitoblar orasida o‘zining ilmiyligi va daqiqligi bilan ulardan ajralib turadi. “Kitob al-xaroj” asarida 550 ga yaqin hadis keltirilgan. Uning ahamiyati juda katta. [4.34]

Uning yana bir asari “Ar-raddu ‘alaa Siyar ul-Avza’i” (Avza’ining “as-Siyar” kitobiga raddiya) bo‘lib, unda Abu Hanifa va Avza’i o‘rtasidagi urushlar, sulhlar, boshpana berish, shuningdek o‘ljalar haqidagi ziddiyatlari bayon etilgan, Abu Hanifaning kuchli mantiqiy tafakkurga ega ekanligi yoritilib, har bir masala har tomonlama va mantiqiy asoslanganligi va asoslar hadislar bilan isbotlanganligi ta’kidlangan.

Ma‘lumki, imom Avzo‘i imom Abu Hanifaning zamondoshi bo‘lgan. Avzo‘i Shom, Abu Hanifa esa Iroq faqihi edi. Avzo‘i asar va rivoyat Abu Hanifa esa ra‘y faqihi hisoblangan. tabiiyki, ular o‘rtasida fatvo va matnni fahmlashda ixtiloflar yuzaga kelib turardi. Imom Avzo‘i tarix haqida, ya’ni tinchlik, xotirjamlik, omonlik, g‘animlar va o‘ljalar hukmlariga oid kitob yozgan. Ushbu mavzularning barchasi shariat hukmlari bilan bog‘liq bo‘lib, manbasi, Quro‘ni Karim, sunnat, roshidin va sahobalarning harakatlarini o‘z ichiga olgan fiqhiy dasturdir.

Avzo‘ining aksariyat hukmlari Abu Hanifadagi mavzularga xilof bo‘lib, natijada Abu Yusuf “Avzo‘i tarixiga raddiya” kitobini yozgan. Abu Yusufning Avzo‘iga bergan raddiyalari hanafiya fiqhi nazariyasidan kelib chiqqan edi.

Abu Yusufning yana bir asari “Abu Hanifa va Ibn Abu Laylo o‘rtasidagi ziddiyat” deb nomlanadi. Ibn Abu Laylo Kufaning qozisi va faqihi bo‘lib, Abu Yusufning Abu Hanifadan oldingi ustozlari edi. Ikki imom o‘rtasida ko‘pgina fiqhiy masalalarda ixtiloflar yuzaga kelgan. Unda Abu Yusuf ikki buyuk faqihning huquqiy qarashlaridagi farqlar ko‘rsatib o‘tgan. [5.124-125]

Hadis ilmiga oid “Kitob al-asar” asar hijriy II asrdan saqlanib qolgan dastlabki yozma manbalardan biri hisoblanadi. [6.2] Ushbu asar o‘z davrining yetuk olimi, buyuk faqih Abu Yusuf tomonidan, ustozlari Abu Hanifaga nisbat berilgan rivoyatlar asosida shakllantirilgan bo‘lib, u hanafiylik mazhabi an‘analari rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

Abu Yusufning “Kitob al-asar” asar ilmiy va tarixiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, mazkur manba yozilgan davriga nisbatan hadis ilmi taraqqiyoti nuqtai nazaridan alohida qadriyatga ega bo‘lib, ilk fiqhiy-hadisiy adabiyot

namunalaridan biri sifatida baholanadi. Shuningdek, asar yaratilgan davrning diniy, ilmiy, ijtimoiy hamda siyosiy tuzilishini o‘rganishda muhim tarixiy manba vazifasini bajaradi. Unda aks etgan rivoyatlar va fiqhiy qarashlar o‘sha davrdagi ilmiy muhit, diniy tafakkur va jamiyat hayotining o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, asar muallifi Abu Yusuf hamda asarning asosiy qismi rivoyat qilingan uning ustozlari Abu Hanifa yashagan davr, faoliyat olib borgan hudud, ilmiy maktab va ijtimoiy mavqeni tadqiq etishda ham muhim manba hisoblanadi. Shu bois “Kitob al-asar” nafaqat fiqh va hadis ilmi doirasida, balki islom sivilizatsiyasi tarixini o‘rganishda ham fundamental ahamiyatga ega asar hisoblanadi.

“Kitob ul-asar”da 1067 ta masalani, ya’ni fiqhning aksariyat mavzularini qamragan. Ibodat avvalidagi tahorat, azon, namozni boshlash, namozdagi e’tiborsizliklar, ikki xayit namozi, zakot va haj marosimlari kabi 39 ta fiqh bobini o‘zida jamlagan.

Abu Yusufning Abu Hanifadan uzoq vaqt tahsil olgan. Shu sababdan uning ijtimoiy-iqtisodiy qarashlariga ta’sir o‘tkazgan. Abu Yusuf ra’y (aql) tarafdori sifatida ustozlari kabi iqtisodiy qarashlarda aql-idrokka tayanganligi bilan mashhurdir. U Qur’oni Karim, Payg‘ambarimiz (s.a.v.) hadislariga murojaat qilishdan oldin turli iqtisodiy fikrlarni qiyos yordamida tushuntirib o‘tadi. Masalaga bunday yondashuv Abu Yusuf g‘oyalari dolzarb va davlat ahamiyatiga molik ekanligini ko‘rsatadi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, buyuk ustozlari Imom Abu Hanifaning tafakkur yuritish uslubi Abu Yusuf qarashlariga katta ta’sir ko‘rsatgan. Ra’y olimi sifatida mashhur bo‘lgan Abu Hanifa ko‘plab fikrlari Abu Yusufning “Kitob al-xaroj” asarida keltirilgan. Abu Yusuf o‘z asarida naqlni aqliy dalillar (ra’y) bilan moslashtirdi. Vaholanki, o‘sha davr olimlari kitob yozishda aqliy dalildan ko‘ra naqliy dalilni ilgari surishga moyil edilar.

O‘z davrining buyuk fiqh ulamolaridan biri bo‘lgan Imom Abu Yusuf hanafiylik mazhabi metodologiyasi orqali xalifalikdagi muammolarni bartaraf etishga harakat qildi. Mutafakkir olimning ijtimoiy hayotdagi o‘rni uning muammolarni hal etish uslubidan kelib chiqadi desak xato qilmagan bo‘lamiz.

Mutafakkir boshqa fiqh ulamolar singari Qur’oni Karimga tayangan holda, o‘z tafakkur tizimini shu asoslar doirasida shakllantirdi. U tomonidan ilgari surilgan tamoyillar bugungi kunda ham umuminsoniy qadriyat sifatida saqlanib qolgan. Bular: adolat, rahm-shafqat, oqillik, hayo, zukkolik, tinchlik kabilar. U xuddi shu tamoyillar asosida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, diniy, falsafiy g‘oyalarni ishlab chiqdi.

Abu Yusuf davrida fanlar hali tizimlashmagan edi. Olimlar ijtimoiy, iqtisodiy, falsafiy, siyosiy, diniy masalalarda ma’lum tamoyillar doirasida o‘z g‘oyalari bildirishgan. Shuning uchun ham Abu Yusuf davrida falsafiy-huquqiy masalalar iqtisodiy masalalardan ajratilmagan. Iqtisodiy soha ham fiqhga asoslangan holda hal etilgan.

Abu Yusuf fiqh ulamosi sifatida “Kitob al-xaroj” asarida o‘z davrining muhim masalalarini yoritganligi ko‘rishimiz mumkin. U jamiyatda chqur iz qildirgan hanafiylik mazhabini qaror toptirdi. O‘sha davrda islom jamiyatida Qur’oni Karim va

Sunnadan tashqari aqliy dalillarga tayangan holda masalalarga yechim topgan bu mazhabning shakllanishida muhim rol o‘ynadi.

Abu Yusuf tomonidan yozilgan asarlarning har biri jamiyatning biror jabhasiga qaratilgan va uning rivojida muhim rol o‘ynagan. U Abbosiylar davrida yashagan musulmonlarning ijtimoiy hayotini tushunadigan shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, uning “Kitob al-xaroj” asari o‘z davrida islom qonunchiligi uchun ulkan ish hisoblanadi. Chunki, u yangi nazariyalar bilan soliq tizimini yaxlit qolipga soldi va kitob holida jam qildi. Bu kitob keyinchalik ham ko‘pgina islom davlatchiligida qonunchilik uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

ADABIYOTLAR

1. Абу Йусуф Йақуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообложение) / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит.статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001.
2. Hendri H.A. The Rationalization of Abu Yusuf Economic Thought (An Analysis of the Islamic Public Finances) // Journal of Islamic banking and finance. Volume 35, Issue 4, December 2018.
3. Ибн ан-Надим. ал-Фихрист. Дорул-маърифат. – Бейрут.
4. Рахмонов А. Ҳоқуб Абу Ҳусуфнинг ијтимоий-фалсафий қарашлари. Термиз. 2025.
5. Доктор Мустафо Шакъа. Буюк имом Абу Ҳанифа Нўъмон. – Самарқанд, “Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти”. 2019.
6. Fatih Bayram. Ebû Yûsuf’un kitâbu’l-âsâr’inin hadis ilmi açisindan değlendirilmes. Istanbul. 2009